

TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN SES BİLGİSİ ÜZERİNE NOTLAR-1

Zeynep Korkmaz

■ GİRİŞ

Dilin Niteliği ve Toplumdaki Yeri

Dil, duygu ve düşünceleri ses kalıpları hâlinde dışarıya veren ve düzenli işleyişe sahip olan bir sistemdir. Dil, sosyal bir varlık ve toplumların kendilerine özgü çok yönlü koşullarına bağlı olarak oluşturduğu bir anlaşma aracı olduğu için temsil ettiği toplumun kültürel yapı ve özelliklerine ait birçok unsuru da içine almaktadır.

İnsanın bir toplum içindeki kişisel ve ortaklaşa yaşamında dilin vazgeçilmez bir yeri ve önemi vardır. Çünkü insanoğlu dille düşünmekte; bu düşüncelerini ve duygularını, kişisel yaşamının çeşitli görüntü ve aşamalarını, ancak dil ve dile bağlı davranışları ile dışarı vurabilmektedir. Toplumdaki diğer insanların görüş ve davranışlarından da yine ancak dil yolu ile bilgi sahibi olabilmektedir.

Dilin yalnız kişisel değil aynı zamanda toplumsal nitelikler taşımasına, toplumları karakterize eden kültürel unsurlar barındırmasına bağlı olarak *Alman*, *Fransız*, *İtalyan*, *Rus* ve *Türk dili* gibi her bir dilin aynı zamanda ayrı bir kültür anlamına geldiğini söyleyebiliriz.

Niteliği bakımından bireyden topluma uzanan ve toplumdan topluma değişerek sosyal bir nitelik de kazanan dil, oluşum ve işleyişi ile yalnız bireylerin değil, aynı zamanda toplumun da ortak ve yüksek düzeyli bir anlaşma aracı durumundadır. Bu sistem, ancak konuşma sesi oluşturan birbirinden farklı şekillenmelerin beyinle kurduğu ilişki sonunda bir anlam kazanabilmekte ve kulakla olan bağlantısı ile de bu fizik olayı, toplumun öteki bireyelerine ulaştırılarak onlar tarafından da duyulup anlaşılabilir.

Dil, insanın iç dünyası ile dış dünyasını birbirine bağlayan emsalsiz bir araçtır. İnsanoğlu, varlığını bir toplum yaşayışı hâlinde devam et-

tirdiği için dil de sese dönüşen varlığı ile insandan topluma ve toplum değerlerine uzanan çok yönlü bir sosyal varlık niteliği kazanmıştır. Anlamli sesler dizisi, fonemler bütünü olan kelimeler ve kelimelerin oluşturduğu cümleler aracılığı ile insan kafasındaki bütün duygu ve düşünceler, dil yolu ile dışarıya, dolayısıyla da topluma aktarılır. Duygu ve düşüncelerin aktarımında mimik ve jestlerden de bir dereceye kadar yararlanır. Ancak dil, her yönü ile en ileri düzeyde bir anlatım aracıdır.

Bütün insanlar dünyaya en az bir dili öğrenme yeteneği ile gelseler de toplumda geçerli olan dili doğuştan konuşma kapasitesine sahip değillerdir. Bir dil, ancak doğumla birlikte başlayan süreçte taklit etme, toplumsal etkileşim gibi yollarla öğrenilmektedir.

Dil, bir toplumun yüzlerce hatta binlerce yıllık yaşayışındaki çok yönlü sosyal değerlerin birikiminden oluşan kültür unsurlarını da içine aldığından ve bu değerler dille korunageldiğinden, aynı zamanda bütün bu gerçeklikleri yansıtan bir ayna görevi de yüklenmektedir. Dolayısıyla dilin bir toplum varlığı için taşıdığı önem çok büyüktür.

Dil, toplumu şekillendiren birkaç yönlü etkiye sahiptir. Dış dünyanın o dilin temsil ettiği toplum üzerindeki etkisi, dil yoluyla topluma geçmekte ve bu etki o toplumun *kültür* yapısını oluşturmaktadır.

Her dil, kendi bünyesinde, içinde bulunduğu toplumun özel yapısına bağlı bir bütünlük oluşturduğu için toplumlar arasında kültür ayrılıkları da ortaya çıkmaktadır: Alman kültürü, Fransız kültürü, İtalyan kültürü ve Türk kültürü gibi. Bir dilin ses düzeni ile bu düzen içinde dolaylı olarak varlık gösterecek olan söz varlığının ortaya koyacağı gelişmeler, o dilin kendine özgü yapı ve işleyişinden kaynaklanan ve toplumları birbirinden farklı değerlere bağlayan kültürel ayrılıkların da göstergesi niteliğindedir.

Toplum bireyleri arasında karşılıklı anlaşmayı sağlayan dil, genel yapısı ve toplumdaki yeri açısından aynı zamanda yüzyılları, binyılları içine alan tarihî bir şekillenme ve gelişmenin ürünüdür. Dil, yapısı ve niteliği bakımından bir yönü ile bağlı bulunduğu toplumun bireyleri arasında anlaşmayı sağlarken bir başka yönü ile de insan varlığına bağlı canlı bir organizma olarak toplumun çeşitli dönemleri boyunca, çeşitli etkenlerle az çok birbirinden farklı biçimlenmelerle yol alır. Biz bu durumu Türk dilinin başlangıcından ta günümüze kadar uzanan tarihî dönemlerde de açıkça görmekteyiz.

Belirli ölçülere dayanan bu değişim ve gelişmeler, dilin sistemini ve bu sisteme dayanan dil kurallarını oluşturur. Bir dilin sistemini oluşturan ve *ses bilgisi*, *şekil bilgisi*, *anlam bilgisi* vb. başlıklarla adlandırılan bölümlerinin birbirinden ayrı; ancak birbirleriyle de ilişkili bir işleyişi vardır. Bu işleyişin dayandığı kurallar, *dil kuralları*, *dil kanunları* diye adlandırılır.

Konuşma ve Yazma

Dil, insanlar arasında karşılıklı anlaşmayı sağlayan ve insan sesine dayanan bir işaretler sistemidir. Bu sistemin sözel işleyişine *konuşma* denir.

Konuşma, insanı diğer varlıklardan ayıran bir şekillenmeye dayanmaktadır. Nefes alma yolu ile ciğerlere giden hava, dönüşte ağızdaki konuşma organlarında boğumlanarak anlamlı birer ses bütününe dönüşür. Bu dönüşümde dil seslerinin birbirleriyle birleşme biçimlerinin önemli bir payı vardır.

Yukarıda işaret edildiği üzere insan, dünyaya konuşma yeteneği ile gelmekte, fakat konuşmayı ancak çocukluk döneminde geçirdiği biyolojik ve toplumsal süreçler içinde öğrenebilmektedir.

Dil ile insan beyninin düşünme merkezi arasındaki sürekli ilişki, dili aynı zamanda bir düşünce aracı durumuna getirmiştir. Dil-düşünce bağlantısının sonucu ise konuşma ile varlık göstermektedir. Dolayısıyla dil, insandaki düşünce ve duygu öğeleri ile birleşerek toplumun her yöndeki gelişmesine kaynaklık edecek bir nitelik ve özelliğe de sahip bulunmaktadır.

İnsandaki dil varlığının en önemli göstergesini oluşturan konuşma, nefes yolu ile alınan havanın ciğerlerden ağza uzanan geri dönüşü sırasında, ağızda gösterdiği birbirinden farklı boğumlanmalara bağlı olarak gerçekleşen bir fizik olaydır. Böyle bir fizik olayına bağlı sesleşme ve boğumlanma sürecinden geçen hava, sese dönüşüp dilin ünlü ve ünsüz denilen ses parçalarının birbirleri ile birleşip kaynaşması yolu ile anlamlı bir şekillenmeye girerek dili oluşturmakta ve toplumun bireyleri arasındaki karşılıklı anlaşmayı sağlamaktadır. Ancak, bu fizik olayının gerçekleşmesi sırasında aynı zamanda devreye giren insan beyninin vazgeçilmez etki ve işbirliği yanında, sesin duyulabilmesi için insan kulağının da aynı nitelikte bir etkisi de söz konusudur. Demek oluyor ki insan sesi, birbirini etkileyen böyle üçlü bir şekillenmeden geçerek varlık gösterebilmekte ve insanı, öteki canlı varlıklardan ayırmaktadır.

Konuşmanın kalıcı olabilmesi, bu konuşmanın yazıya aktarılmasıyla mümkündür. İnsanlar konuşma yoluyla elde ettikleri verileri kayıt altına almak, kalıcılaştırmak ve buldukları yerlerden uzaklara ulaştırabilmek gibi sebeplerle yazıyı icat etmişlerdir. Yeryüzündeki bütün toplumların yaşam biçimleri ve sosyal varlıklarına ait bilgi ve ayrıntılar, ancak yazının icadından sonra öğrenilebilmiştir. Yazının da toplumlar arasında değişiklik gösteren başlıca üç türü vardır. Bunlar *kelime yazısı*, *hece yazısı* ve *harf yazısı* diye adlandırılan birbirinden farklı nitelikteki yazı türleridir. Bunlardan *kelime yazısı*, bir simgenin doğrudan doğruya kelimeyi; *hece yazısı* heceyi ve *harf yazısı* da tek bir sesi gösterme temeline dayanmaktadır.

Konuşmanın yazıya aktarılmasında da ağızdan çıkan sesleri yazılı bir şekillenmeye bağlayan *alfabe* dediğimiz işaretler bütünü önemli bir yer tutar. Her dilin kendi konuşma özelliklerinden kaynaklanan ve bu özellikleri yansıtan bir alfabesi vardır. Dildeki sesleri göstermek için kullanılan *alfabe* türleri de

(Arap, Latin ya da Kiril alfabesi gibi) birbirinden farklıdır. Alfabeler kullanıldıkları dillerde, konuşmayı yansıtmaya açısından birbirinden farklı nitelikler taşıyabilir. Söz gelişi Latin alfabesi ile dilimizdeki bütün *ünlü* ve *ünsüz*lerin ses değerlerini genellikle gösterme olanağı bulunduğu hâlde, Arap alfabesinde, *a*, *e* gibi düz-geniş; *ı*, *i* gibi dar-düz; *o*, *u*, *ö*, *ü* gibi kalın ya da ince yuvarlak ünlüleri göstermek için *elif* (ل), *vav* (و) ve *ye* (ي) olmak üzere birer harf bulunmaktadır. Dildeki seslerin tam bir biçimde gösterilmesini sağlayan en elverişli harf sistemi *Latin* alfabesidir. Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılan *Latin* alfabesi 29 harften oluşmakta, konuşmayı yazıya çeviren imla da kelimelerin mevcut alfabe dizgesine göre nasıl yazılması gerektiğini belirleyen kuralları kapsamaktadır. Her alfabe gibi bizim kullandığımız Latin alfabesi de Türkçe söyleyişi bütün özellikleri ile değil, yalnızca genel özellikleri ile yansıtmaktadır. Ünlü ve ünsüz harflerden oluşan bir işaretler sistemine dayanan bu alfabe, konuşma ile ilgili bazı söyleyiş incelikleri ile vurgu ve tonlama gibi anlam incelikleri taşıyan özellikleri göstermez. Söyleyişte var olan bu özelliklerin yazıda görülebilmesi için *çeviri yazı* (transkripsiyon) *alfabesine* başvurulur. Ancak, kendi ana dilinin ayrıntılı söyleyiş özelliklerine hâkim olan her kişi, yazıyı gerekli söyleyiş inceliklerine dikkat ederek vurgu ve ton ayrımlarını da içeren özellikleri ile okuyabilir. *Çeviri yazı alfabesi* denilen ve yeni işaretlerle genişletilmiş olan bu özel alfabe, yalnızca bilimsel nitelikteki ayrıntılı çalışma ve araştırmalar için gereklidir.

Yazı dili alfabesinde, dilimize Arapça, Farsça gibi yabancı dillerden geçmiş olan *kâtip*, *mahkûm*, *rûzgâr* gibi örneklerde ön sıradan ünsüzlerin belirtilmesi için (^) işareti kullanılır. Bu düzeltme işaretini almış olan ünlülerin yanındaki ünsüzler, o kelimelerin aslındaki söyleyiş özelliklerini yansıtmaya biçimde incelenerek okunur. Aynı işaret, yine dilimize yabancı dillerden girmiş olan ve söyleyişte anlam ayrılığına yol açan *adem* / *âdem*, *alem* / *âlem*, *hakim* / *hâkim*, *şura* / *şûrâ* vb. kelimelerde, anlam ayrılıklarını belirtmek için de kullanılır. Buna karşılık dilimize yine yabancı dillerden geçmiş ve aslında uzun iken söyleyişte ünlüleri kısaltmış olan *can* < *cân*, *surat* < *sûret* gibi aslındaki uzunlukları yitirmiş sözler de vardır. Buna karşılık imlada değil yalnız söyleyişte uzunluklarını devam ettiren kelimeler de bulunmaktadır. *Ârıza*, *cezâ*, *işâret*, *ganîmet*, *mûnis*, *şive*, *ricâ*, *temennî*, *vefâ* vb. kelimelerin söyleyişteki bu uzunlukları imlaya yansıtılmamıştır. Ayrıca, bazı kelimelerin kapalı hecesi uzun ünlü taşıyor olabilir. Heceyi çözen bir ek veya kelime, söyleyişte uzunluğu ortaya çıkarır: *vicdan* / *vicdânım*, *taklit* / *taklîdi*, *teşvik* / *teşvîki* gibi.

Türkiye Türkçesinin Dayandığı Temeller

Yeryüzündeki diller yapıları açısından,

- 1) *Tek heceli diller*
- 2) *Bitişken diller*
- 3) *Bükünlü diller* olmak üzere başlıca üç farklı grup oluşturur.

Tek heceli dillerin kelimeleri, *Çin* ve *Tibet* dillerinde olduğu gibi söz içinde herhangi bir değişikliğe uğramaz. Bitişken dillerde ise cümle içindeki şekil ve anlam değişimleri; *Türk*, *Moğol* ve *Macar* dillerinde görüldüğü üzere sabit olan kelime köküne, birtakım yapım ve çekim eklerinin getirilmesi ile karşılaşılır. Bükümlü dillerde ise *Arap*, *Fars* ve *Alman* dillerinde olduğu gibi çekim sırasınca kelime kökleri bazı değişimlere uğrar.

Dünya dilleri üzerinde yapılan kapsamlı araştırma ve incelemelerle diller, akrabalık açısından Hint-Avrupa, Hamî-Samî, Fin-Ogur, Altay dilleri gibi birtakım dil ailelerini oluştururken, bunlar da kendi içlerinde birbirinden ayrı dillere ve bu dillerin budaklarına ayrılmıştır. Söz gelişi Hint-Avrupa dil ailesinin Hint-İran, Baltık-İslav, Germen kolları; İtali, Yunan, Arnavut dalları gibi. Ayrıca İtali dalından çıkmış olan Fransızca, İtalyanca, İspanyolca gibi birbirleriyle yakın akraba olan diller de vardır.

Ural-Altay dil ailesinin bir temel kolunu oluşturan Türk dili de tarihî gelişme koşulları açısından, bilindiği gibi kendi içinde bir dallanmaya uğrayarak Doğu ve Batı Türk lehçeleri grubunu oluşturmuştur.

Batı lehçeleri grubunun güney-batı lehçesi kolunda yer alan Türkiye Türkçesi, tarihî gelişme dönemleri açısından kendi içinde *Eski Anadolu Türkçesi*, *Osmanlı Türkçesi* ve *Türkiye Türkçesi* olmak üzere başlıca üç alt gruba ayrılır. Bu alt gruplar arasında ses ve şekil bilgisi ile söz varlığı bakımından birtakım farklılıklar bulunmaktadır.

Dil, niteliği açısından toplumun bütününe kapsayan çeşitli özelliklere sahiptir. Ayrıca, dilin farklı toplumlara göre değişen özellikleri de vardır. Dilin toplumdan topluma değişen özellikleri, bir dereceye kadar genellikle o dilin tarihî dönemlerde geçirdiği birbirinden farklı çeşitli etkenlerden gelen şekillenmelere dayandığı gibi doğrudan doğruya kendi yapısından kaynaklanan zamana bağlı değişimlerle de ilgili bulunmaktadır. Türk dilinin tarihî dönemleri gözden geçirildiğinde, bu değişme ve gelişmelerin zamanın verdiği olanaklar ölçüsünde nasıl yol aldığı tespit edilebilmektedir. Yalnız, bu münasebetle belirtmesi gerekir ki dil, insana özgü çok yönlü bir sosyal varlık niteliğindedir. Bu özellikler, önce insana, sonra insan yoluyla topluma ve toplum yolu ile de kültüre özgü olan özelliklerdir. Bir milletin, bir toplumun tarih boyunca geçirdiği şekillenmeler, dil yoluyla topluma mal edildiği içindir ki dil, bir milletin kültür tarihinin de aynası durumundadır. Çünkü dünya tarihinde milletleri birbirinden farklı sosyal yapılara oturtan kültür değerleri, her milletin kendine özgü nitelikteki dillerinin yapı ve işleyişinden de kaynaklanabilmektedir.

Bizim üzerinde yoğunlaştığımız konu, Türkiye Türkçesinin ses bilgisi olduğuna göre burada öncelikle Türkiye Türkçesinin oluşup gelişmesini hazırlayan dil yapısının hangi dönemlerden geçerek günümüze ulaştığının ve bu tarihî akış içinde nasıl bir temel şekillenmeye uğradığının özet hâlinde de olsa bilinmesi gerekir diye düşünüyoruz.

Bilindiği üzere diller, gelişme süreçleri boyunca çeşitli tarihî, coğrafi, sosyal, etnik, kültürel ve benzeri etkenlere bağlı olarak zaman içinde birtakım değişim ve şekillenmelerden geçerek ve birbirinden farklı dallanmalara uğrayarak günümüze ulaşırlar. Böyle bir gelişme sürecini, biz *Oğuz Türkçesinin* tarihî dönemlerindeki yol alışında da görebiliyoruz.

Türk dili, bugün elimizde bulunan verilere göre tarih öncesi dönemlere kadar uzanan ve içinde çok çeşitli Türk unsurlarını barındıran eski bir *Hun* dilinin bölünüp parçalanarak çeşitli Türk boylarını oluşturan şekillenmesinden kaynaklanmıştır. Bu şekillenmede *Oğuz Türkçesi* de dediğimiz, eski ve orta çağlarda çok geniş bir yayılma alanı bulan *Oğuzcanın* önemli bir yeri vardır.

Tarihî ve kültürel kaynakların verdiği bilgilere göre *Oğuzlar*, ilk kez *Köktürkler* devrinde tarih sahnesine çıkmışlardır. *Türk* adını da ilk kez kullanmış olan *Köktürkler*, Orta Asya'da VI. yüzyıl ortalarından beri (552-745) varlık göstermiş ve Köktürk yazısı ile yazılmış, *Köktürk Yazıtları* diye anılan muhteşem ilk yazılı tarihî belgeleri bırakmış olan Türklerdir.

Köktürk İmparatorluğu'nun devlet yapısında, kendileri dışında daha başka birtakım Türk uyruk ve boyları da vardır. Bunların en başta gelenleri de *Oğuzlardır*. Tarihî dönemlerin sınıflandırılmasında 552-745 yılları arasını kapsayan Türkçe dönemindeki *Oğuzca*, bu konu üzerinde çalışan uzmanların ortaya koyduğu sonuçlara göre Köktürklerden önceki dönemlerde bazı değişimlerden geçmiş, Köktürkler dönemine hayli işlenmiş olarak gelmiştir.

Oğuzların Köktürklerden sonraki dönemi *Uygurlar ve Karahanlılar* dönemidir. Bu dönemlerle ilgili kaynaklarda yer alan bilgiler ve özellikle XI. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te Oğuzca için verdiği bilgiler ve yaptığı değerlendirmeler, Oğuzcanın nasıl bir tarihî gelişme evresi geçirdiğine ışık tutmaktadır.

Bugün Türkiye Türkçesinin temelini oluşturan ve yukarıda kısaca işaret edildiği üzere varlığı Türk tarihinin derinliklerine kadar uzanan *Oğuzca*, günümüzde yalnız Türkiye Türkçesine değil, Azerbaycan, Türkmen ve Gagavuz lehçelerine de temel teşkil etmektedir. Oğuzcanın *Eski Türkçe*, *Karahanlı Türkçesi*, *Harezmi Türkçesi* dönemlerindeki gelişme ve şekillenmeleri, Türkiye Türkçesine de ışık tutan bir nitelik taşımaktadır. Oğuzcanın Anadolu'daki biçimlenme dönemine elbette Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Dönemi'nden başlayıp günümüze kadar uzanan gelişmeleri de katmak gerekir. XIII. yüzyıldaki Moğol akını sırasında, bu akından kaçarak Anadolu'ya sığınmış olan Oğuzlar, Anadolu'daki Oğuzcanın daha güçlenmesine önemli katkılar sunmuştur.

Oğuz Türkçesinin Tarihî Gelişme Süreçleri Üzerine Kısa Bir Değerlendirme

Bugün elimizde XIII. yüzyıldan daha gerilere giden metinler bulunmadığı için bu eski dönemler bir sisli perde altındadır. Konunun daha iyi anlaşılması için dönemi, XI-XIII. yüzyıllar arası, sonra da XI. yüzyıldan önceki dönem diye

ikiye ayırmakta yarar vardır. Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te verdiği bilgiler, Oğuzcanın XI. yüzyıldaki varlığını ortaya koyar. Oğuzcanın eski Türk yazı dilinden ayrılarak doğrudan doğruya kendi lehçe özelliklerine dayalı özgür bir yazı dili olarak kuruluşu, XIII. yüzyıla rastlar. Bu nedenle Oğuzcanın XIII. yüzyılın ikinci yarısından başlayan tarihî gelişimi kolaylıkla izlenebilir. Bu konuda aydınlatılma ihtiyacı gösteren dönem, XIII. yüzyıldan önceki dönemdir.

Genellikle VI-XI. yüzyıllar arasına giren Eski Türkçe dönemi, dil yapısı açısından incelendiğinde, bu dönemde bazı lehçe ayrılıklarının yer aldığı görülür. Bu konu üzerinde duran W. Radloff, İslamlık öncesi Eski Türkçe döneminde, *Orhun Yazıtları* yanında, bir de merkezi Turfan olan geniş bir alanda daha başka bir edebî dilin bulunduğunu ve bu edebî dilin daha sonraki bazı Türk lehçelerine temel oluşturduğunu kaydetmiştir. S. E. Malov da *Köktürk ve Orhun Yazıtları*'ndaki lehçe ayrılıkları üzerinde durmuştur. Köktürk ve Uygur metinlerine dayanarak *Eski Türkçenin Grameri*'ni yazmış olan A. Von Gabain de Eski Türkçe döneminde hangi kavmi unsurlara ait olduğu tespit edilemeyen beş ayrı lehçe izinin bulunduğuna işaret etmiştir. Bunlardan yalnız biri Uygurcadır. Gabain, söz gelişi *añıg* "kötü" sözündeki *ñ* birleşik sesinin değişik eser ve kelimelerde *y* ile '*ayıg*' ve *n* ile '*anıg*' olarak yazılışlarına dikkat çekerek bu ses değişimlerini araç olarak kullanmış ve bu lehçelerin bir kısmını *y* ve *n* lehçeleri olarak nitelendirmiştir.

Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler

Eski Türkçedeki Oğuzca belirtilerden söz ederken,

1. Ön seste *t*- > *d*- değişimi: *tag* > *dağ*, *tiş* > *diş* vb.
2. Ön seste *k*- > *g*- değişimi: *kök* > *gök*, *kir*- > *gir*- vb.
3. İç ve son seslerde *d* > *y* dönüşümü *adak* > *ayak*, *bod* > *boy*, *kedim* > *geyim* vb.
4. Tek ve çok heceli kelimelerin son ses -*g*, -*ğ* ünsüzleri ile ek başı ve sonlarındaki *g*, *ğ* ünsüzlerinin durumu: *kapıg* > *kapu*, *yaşlıg* > *yaşlu*, *kelgen* > *gelen* vb.
5. *b*- > *v*- değişimi: *bar* > *var*, *bir*- > *vir*-, *bol*- > *ol*- gibi değişimleri bir kriter olarak kullanamayız. Çünkü lehçe sınıflandırmasında bir araç olarak kullanılan bu özellikler ancak, Oğuzcanın Eski Türkçe sonrası dönemlerinde gerçekleşmiştir.

Eski Türkçede rastladığımız başlıca Oğuzca belirtiler, ses ve şekil bilgisi yönünden temelde aşağıdaki özellikleri içermektedir:

1. Kapalı é: Eski metinlerde *i* ile yazılan *il*, *iş*, *it*-, *bir*-, *tir*-, *yiti*, *kiyik* gibi kelimelerde, ünlülerin yer yer açık e'den ayrı, başka bir ünlü ile yer değiştirdiği görülmüştür. Bu, yazıtların bir kısmında özel bir işaretle gösterilen *kapalı é* ünlüsüdür (Yenisey Yazıtları). Yazıtlarda böyle *i* ve *e*'den farklı, ikisi arası bir işaretin de yer alması (kapalı é), bu dönemde Oğuzcaya özgü *kapalı e*'nin varlığını ortaya koymaktadır.

2. Uzun ünlüler: Köktürk ve Uygur metinlerinde uzun ünlülerin varlığını biliyoruz. Bugün yaşayan lehçelerden *Türkmençe* de uzun ve ikiz ünlüleri ile tanınmış bir lehçedir. Bu uzunluklar EAT'de de vardır ve XIII-XIV. yüzyıl metinlerinde hem hareke hem de *elif*, *vav*, *ye* gibi ünlü işaretleri ile gösterilmiştir. Dolayısıyla Eski Türkçedeki *âç*, *ât*, *yât*, *güz*, *öt* gibi kelimelerdeki uzun ünlülerin Oğuzca'yı temsil ettiğini söyleyebiliriz.

3. Ünlü incelmeleri: Ünlü uyumu açısından ET'de dil benzeşmesi kuralıdır. Ancak, Orhun ve Yenisey Yazıtlarında *n*, *s*, *ş*, *t* gibi *diş*, *diş-damak* ünsüzleri ile *y* ünsüzü yanında *ı* ünlüsünün yer yer *i*'ye dönüştüğü görülmektedir: *aş*- > *aşig* (aşama), *atig* (ad, isim), *bulmayin* (bulmayarak), *buñ-siz* (kedersiz), *oglimin* (öğlumu), *yag-siz* (düşmansız) vb. Bu incelmeler, Oğuzca unsur olarak değerlendirilebilir.

4. Yükleme durumu eki: Eski Türkçenin her iki kolunda da (Köktürk, Uygur) isimlere gelen yükleme durumu eki *+(I)g'*dir (*+ig / +ig*, *+ug / +üg*: *eb / ebig*, *at / atig* vb.). Karahanlı Türkçesinden başlayarak Oğuz-Türkmen lehçeleri yükleme eki olarak *+ig / +ig* > *-e / -i*'yi devam ettirdikleri hâlde Doğu Türk lehçelerinde *+ni / +ni* eki hâkim olmuştur.

Uygurcanın *n* lehçesi metinlerinde yükleme durumu için *+ig / +ig* yerine ara sıra *+ag / +eg* kullanılmıştır: *saw / sawag*, *temir / temirek*, *ıgaç / ıgaçak* gibi. Bugün Türkiye Türkçesinin bir kısım Batı Anadolu ağızlarında bu özellik vardır: *bohçaları / boçulara*, *sinileri / sinilere* (Manisa, Soma) vb.

5. Ayrılma durumu eki: Yenisey-Orhun Yazıtlarında ayrılma durumu için özel bir ek yoktur. *+da / +de*, *+ta / +te* ekleri aynı zamanda ayrılma durumu eklelidir. Bunun yanında *n* lehçesi metinlerinde ve yazıtlarda ara sıra *+dan / +den* ayrılma durumu ekine de rastlanmaktadır: *taştın-tan* "dışarıdan", *Oğuzdın-tan* "Oğuzdan" vb. Eski Türkçedeki bu belirtilerin yazı diline Oğuzcadan geçmiş olduğu anlaşılıyor.

6. *b-* > *m-* değişimi: Bu değişim açısından bugün Oğuz-Türkmen lehçeleri genellikle *b-* yanındadır. Eski Türkçenin Köktürk döneminde *b*'li ve *m*'li şekiller yan yana yer almakta ise de (*ben / men*, *bana / maña*) Uygur Dönemi'nde bu ön ses *b*-leri tamamen *m*'ye dönüşmüştür: *men*, *mung*, *mengü* gibi. Orhun-Yenisey Yazıtları *b-* > *m-* değişimi açısından *b-* ünsüzünü koruyarak Oğuzcanın ayrıca niteliğindeki bir özelliğine sahip çıkmıştır.

7. Ön seste *y* türemesi: Bu açıdan Türkçede *y*'li ve *y*'siz örnekler yan yana yer almıştır: *em / yim* (ilaç), *ır / yır* (şarkı), *ıgla- / yıgla-*, *idiz- / yidiz-* (yükselmek) vb.

8. İlgi durumu eki: Uygur metinlerinde ilgi durumu eki hep *+nuñ / +nuñ* biçiminde olduğu hâlde, yazıtlarda ve kısmen *n* lehçeli metinlerde *+ıñ / +uñ* şekillerinin kullanılmış olması da Oğuzcanın etkisidir.

Oğuzlar Anadolu'ya göç ederken edebî ananelerini de birlikte getirmişlerdi. Ancak, yazılı bir edebiyatları yoktu. Bu ananeye dayanarak ve XIII. yüzyıldan başlayarak Anadolu'da ilk eserleri ortaya koymaya başladılar.

Ahmed Fakih'in *Çarh-nâme'si*, Sultan Veled'in Türkçe şiirleri ile *İbtidânâme* ve *Rebabnâme'si*, Şeyyad Hamza'nın Doğu Türkçesine yaklaşan manzumeleri, *Yusuf ve Züleyha* mesnevisi, Hoca Dehhanî'nin Türkçe manzumeleri vb. başlangıç dönemi eserleridir. XIV-XV. yüzyıllarda *Kelile Dimne* hikâyeleri, Hoca Mesut'un *Süheyl ü Nevbahar'ı* ve *Dede Korkut* hikâyeleri, Süleyman Çelebi'nin *Vesiletü'n-Necât'ı* gibi çeşitli nitelikte eserler, Anadolu yazı dilini ve Türk edebiyatını beslemiştir. Ne var ki Türkiye Türkçesini oluşturan *Oğuz Türkçesi*, İslamlaşmanın kabulünden sonra sürekli olarak İslam medeniyeti şemsiyesi altında şekillenmeye başladığı için Arap yazı dilinin ve kültürel ilişkide bulunduğu Farsçanın yoğun etkisi altında kalarak peyderpey kendi yapı ve işleyişine özgü özellikleri yitirme durumuna düşmüştür.

Bu yanlış yol alışı dolayısıyla aydınların kullandığı yazı dili ile halkın kullandığı konuşma dili de derin ölçülerle birbirinden ayrılmıştır. Ancak 1839 *Tanzimat* hareketinden sonra ve bunu izleyen Meşrutiyet Dönemi'nde, Batı'daki gelişmelere yönelen bir eğilimle dili kendi doğal yapı ve işleyiş biçimine çekmeye çalışan gayretler baş göstermiş; bu gelişmeye öncülük eden düşünce ve kalem erbabı sayesinde dilimiz, yapısında yer alan pürüzlerden sıyrılarak kendi yapı ve işleyiş ölçülerine dönüşme aşamasına geçmeye çalışmıştır. Ne var ki esas itibarıyla Türkiye Türkçesinin kendi yapısına özgü şekillenmesi, dilin bir milletin kültür ve medeniyet yapısındaki yerini hakkıyla kavramış olan Mustafa Kemal Atatürk'ün dile el atması ve dilimizin Arapça ve Farsçanın gereksiz etkilerinden kurtarılarak kendi yapı ve işleyiş ölçüleri doğrultusunda yol alan bir dil politikasının izlenip benimsenmesi ile oldukça sağlıklı bir yola girmiştir. Cumhuriyet Dönemi'ndeki dil politikası doğrultusunda, bir yandan Türk Dil Kurumunun öncülüğündeki çalışma ve yayınlarla, bir yandan da üniversitelerimizin Türk Dili ve Edebiyatı alanını temsil eden öğretim üyelerinin ve yazarların ortaya koyduğu eserlerle dilimiz, gelişme yönünde hayli yol almış bulunmaktadır.

Türklerin Asya ve Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde ta *Hun İmparatorluğu* Dönemi'nden başlayan geniş yayılma alanları vardır. Bu yayılmanın Orta Volga bölgesini, çok geniş bir nüfuz yoğunluğu bulunmayan *Çuvaşlar*; Doğu Sibirya bölgesini ise *Yakutlar* oluşturmuştur. Asya ve Avrupa'da bu kadar geniş bir alana yayılmış olan Türkçe, dil yapısı açısından elbette bunları birbirinden ayırt edici bilimsel bir lehçe sınıflandırılmasından da geçmiş bulunmaktadır.

Bu eserde bizim üzerinde duracağımız Türk dili kolu, *Batı Türkçesi* diye adlandırığımız *Oğuzcaya* dayanan Türkiye Türkçesidir.

Aşağıdaki bölümlerde ana çizgileriyle bu yazı dilinin *ses bilgisi* üzerinde durulacaktır.

SES BİLGİSİ

Ses Bilgisinin Önemi

Ses bilgisi (fonetik), dilin ses ve konuşma ile ilgili bölümünü oluşturan bir bilim dalıdır. Bir dilin yapı ve işleyişindeki bütün özellikler, dilin sese dönüşme niteliği demek olan *ses bilgisinde* kendini gösterir.

Temelde ses birimine (*fonem*) dayanan *ses bilgisi*, kapsamı ve işleyişi açısından dilin genel yapısını içine alan ve şekillendiren bir genişliğe sahiptir. Çünkü bir dilin şekil ve anlam bilgisi ile söz varlığı bölümü, varlıklarını ancak ses bilgisi ile ortaya koyabilmektedirler. Ayrıca ses bilgisi, genel niteliği açısından dillerin birbirine oranla gösterdikleri önemli şekil yapısı ayrılıklarına da temel oluşturmaktadır.

Ses bilgisi, insandaki dil varlığının şekil ve anlam bölümleri ile ses varlığı bölümlerini de içine alan ve bunları toplumun bütün kültür değerleri ile kaynaştıran bir özelliğe de sahip olduğundan, bir dilin *şekil ve anlam bilgisi* yapısının da giriş kapısı niteliğindedir. Bu kapının içindeki dünya, insana yalnız insan olma vasıf ve niteliğini kazandırmaz; bir toplumun üyesi olarak elde ettiği bütün insani ve sosyal değerlerin göstergesi niteliğini de taşır. Çünkü insanın toplumdaki çok yönlü ilişkileri ve başarısı, dilin kendine sağladığı imkânlar ile elde edilir. Bu nedenle dil, insan kafasındaki duygu ve düşüncelerin dil yolu ile toplumdaki öteki değerlere ulaşmasını ve onlarla kaynaşmasını da sağlayan bir araçtır.

Bir dilin kendisini şekillendiren ve topluma aktarılan bütün bu değerleri de dil ile korunabildiği içindir ki her dil, bireyden topluma uzanan ve o toplumun yüzlerce ve binlerce yıllık manevi değerlerini içine alan çok değerli bir *kültür hazinesi*'dir. Dolayısıyla bütünüyle o milletin, o toplumun *kültür tarihi*ni besleyen bir değerler sistemi durumundadır. Bir dilin gelişme süreçlerinin izlenebilmesinde o dilin ses yapısının, geçmişten günümüze doğru uzanan dönemlerinde ne gibi bir oluşum ve değişim evrelerinden geçtiği de önem taşımaktadır.

Dilimizin tarihî dönemlere ait ses olayları ve bu olayların bağlı olduğu temel yapı, biraz da Arap alfabesinin ses değerlerindeki yetersizlik dolayısıyla, gerektiği ölçüde kayıt altına alınamamış ve seslerin tarihî dönemlerden günümüze uzanan gelişmelerini düzenli olarak izleme olanağı elde edilememiştir. Dolayısıyla, bu dönemlere ait değerlendirmeler, ancak yazılı kaynakların verdiği kısıtlı olanaklarla yol alabilmektedir. Bu durumun ortaya koyduğu sonuç da Oğuz Türkçesine ait yeterli tarihî bir ses bilgisi eserinin yazılamamasına, kanımca engel oluşturmaktadır. Bana göre bu konuda izlenecek yol, eski dönemlere ait eserlerden elde edilen verilerin dilin ses yapısına katkısı açısından toplu bir değerlendirmeden geçirilerek tarihî dönemlere ait ses özelliklerini ortaya koymaktır.

Eski Anadolu Türkçesinden günümüze uzanan, türlü değişim ve gelişmelerle yol alan Türkiye Türkçesi, zaman içinde birtakım değişim ve şekillenmelere uğramıştır. Bu değişim ve şekillenmelerin bağlı bulunduğu kurallar, ses bilgisi (fonetik) kuralları diye adlandırılır.

Bir dildeki konuşmanın temelini oluşturan sesler, ünlü ve ünsüz birleşmeleri yoluyla önce heceleri, sonra da en az bir heceden oluşan kelimeleri meydana getirirken ünlü ve ünsüzler belirli kurallar çerçevesinde bir araya gelir. Batı dünyasında bir yandan dilin niteliği ve çeşitlenmesi açısından çok yönlü araştırmalar yapılırken bir yandan da bu çeşitlenmedeki ince özelliklerin tespit edilebilmesi için teknik cihazlar oluşturulmuştur.¹

Bir dilin ses yapısının sağlıklı ve bilimsel ölçülere uygun olarak ortaya konabilmesi, aynı zamanda o dilin ses yapısını ayrıntıları ile sistemli olarak tespit eden ve söyleyiş değerlerini gösteren bir dil bilgisi kitabının ve imla kılavuzunun hazırlanmasına bağlıdır. Ayrıca, dil yapısının gerektiğinde fonetik alfabe ile de tespitine ihtiyaç vardır. Çünkü söz gelişi *çocuğum*, *gelmem* gibi söyleyişlerde bu kelimeler ile çocuk olduğumuzu mu, yoksa kendi çocuğumuzu mu; *gelme* işinin aitliğini mi yoksa gelmek istemediğimizi mi kastediyoruz, belli değildir. Ayrıca, buradaki anlam ayrılıklarına göre kelimelerin vurgu veya tonlarında da bir farklılık ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla burada imla ile söyleyiş arasında da bir ayrılık söz konusu olmaktadır.

Bir dilin ses bilgisi (*fonetik*) yapısının tespiti ve çeşitli ses değişimleri için gerektikçe imla kılavuzuna başvurulabilir. Ancak, bir dilin ses yapısının sağlıklı ölçülerle tespiti de öncelikle o dilin ses bilgisi (*fonetik*) alfabetiyle tespit edilmiş metinlerine ihtiyaç gösterir. İmla kılavuzu da düzgün ve doğru imlanın esaslarını belirler. Bu nedenle, bir dilin yapı ve işleyişinin ortaya konabilmesi için önce dilin *çeviri yazı alfabetiyle* tespit edilmiş örneklerine ve iyi bir imla kılavuzuna ihtiyaç vardır.

Sonuç olarak belirtelim ki bir dilin ses yapısının bilinmesi son derecede önemlidir. Çünkü ses bilgisi o dilin ses ve konuşma ile ilgili özellikleri dışında, şekil ve anlam bilimi bölümleri ile söz varlığı için de vazgeçilmez bir temel kaynak niteliğindedir.

Ses Bilgisi Çalışmaları

Türkiye Türkçesi; genel yapısı açısından yukarıda kısaca işaret edildiği üzere Anadolu'da XIII-XIV. yüzyıllarda *Eski Anadolu Türkçesi* döneminde yazı dili olarak kullanılmaya başlanmış; Osmanlı Türkçesi döneminde Arap, Fars dillerinin ve kısmen de Fransızcanın etkisinde kalmış, ayrıca Ermenice, Rumca vb. yerli azınlık dillerinden de bazı ses değişimine uğramış kelimeler almış ve bunların da etkisiyle ağırlaşmış bir yazı dili şekillenmesine bürünerek Cumhuriyet Dönemi'ne kadar gelmiştir.

1 Batı'daki fonetik bölümleri ve ses bilgisi çalışmalarında teknik cihazların kullanılması konusunda ayrıntılı bilgi bk. Coşkun, 2010; Veyselli, 2008.

Cumhuriyet Dönemi'nde dilimiz, kendi doğal yapı ve işleyişine dönüştürme niteliğindeki *Dil Devrimi* ile yeni bir sürece girmiştir. Ancak başlangıç döneminde, Türk dili alanında yetişmiş uzman kişilerin yeterince bulunmaması nedeniyle dilimiz, gönüllü aydınlar elinde, yer yer dil biliminin kendi yapı ve işleyiş ölçülerine uymayan birtakım müdahalelere uğramıştır. Bugün dilde artık yerleşmiş ve kökleşmiş bulunan ve kısmen Arapça, Farsça, daha dar ölçüde Almanca, Yunanca, Latince gibi Batı dillerindeki kelimeleri taklit yolu ile kurulmuş olan *bellesten* < Fr. *bulletin*, *boyut* < Ar. *buud*, *imge* < Fr. *image*, *evrensel* < Fr. *universal*, *komut* < Fr. *commande*, *okul* < Fr. *ecole*, *kutsal* < Ar. *kudsî* vb. farklı yapılarıdaki kelimeleri de artık dilden atma olanağı yoktu. Bu ilk başlangıç ve geçiş döneminden sonra Türk dili alanında yetişen uzmanların ortaya koyduğu eserler ile gerek dilin genel yapısı ve işleyişi gerek terimler ve söz varlığı konuları bugün artık bilimsel bir raya oturtulmuş bulunmaktadır. Yapılan çeşitli araştırmaların yayını konusunda üniversiteler dışında Türk Dil Kurumunun da devreye girmiş olması, elde edilen sonuçları hayli gelişmiş bir evreye ulaştırmıştır. Hiç şüphesiz bu gelişmelerde yerli ve yabancı bilim adamlarının da önemli bir payı vardır. Ancak, günümüzde ses yapısı ile ilgili çalışmalarda, Batı'da yüz yıl önce başlamış olan ses bilgisi makinelerinin geliştirilmiş ve çoktan kullanıma girmiş olmasına karşılık, bizde hâlâ ses bilgisi çalışmalarında başvurulacak böyle bir teknik olanak bulunmamaktadır.

Dile ait ayrıntılı inceliklerin tespitinde elbette teknik aletlerin kullanılmasının önemli bir yeri vardır. Ancak bazı yayınlarda dile getirilen ses makinesi ile donatılmış fonetik laboratuvarı olmadan ses bilgisi çalışmaları yapılamaz doğrultusundaki görüşe katılmak zordur. Çünkü bu görüşün geçerli olup olmadığını gösteren birbirinden farklı ses bilgisi çalışmaları vardır. Gerçi Anadolu ve Rumeli ağızları üzerine yürütülen çalışmalarda, çok ayrıntılı ince tespitlerin yapılmasını gerekli kılan yerlerde, böyle ses laboratuvarlarına elbette ihtiyaç duyulabilir. Ancak, bu aletleri kullanmadan dil çalışmaları yapılamaz gibi bir görüş de abartılı bir değerlendirme niteliğindedir. Yazı dili gibi ses yapısı oturmuş ve belirli ölçülere dayanan ses bilgisi çalışmalarında, çok ayrıntılı ve yerine göre gereksiz ölçülere kaçan tespit makineleri olmadan da verimli çalışmalar yapılabilir. Çünkü sağlıklı bir kulak da yazı dilimizdeki ses değişimlerini rahatlıkla kavrayabilecek bir özelliğe sahiptir. Ses bilgisi çalışmalarında ayrıntıların gösterilip gösterilmemesi, ele alınan konunun ses inceliklerine bağlıdır. Ayrıca, bu teknik cihazların bazen pratik amaçtan uzak, gereksiz ayrıntılı değerlendirmelere dayandığı da unutulmamalıdır. Söz gelişimi bir ses bilgisi cihazının ağız içinde 1.200.000 noktayı tarayarak ünlülerin oluşum yerlerini 1/1.200.000 gibi bir duyarlılıkla tespit edebilmesi bizce her ses bilgisi çalışması açısından o kadar önemli ve gerekli de değildir. Önemli olan genellikle seslerin oluşma nitelikleri açısından birbirlerine oranla taşıdıkları ayrıntılı özelliklerinin bilinmesidir.

Bir dilin yapı ve işleyişinin bilimsel ölçülere bağlı olarak ortaya konabilmesi, her şeyden önce, o dilin yazı diline temel oluşturan ağızına dayanılarak söyle-

yişle ilgili bütün inceliklerinin ortaya konmasına bağlıdır. Türkiye Türkçesi yazı dili söz konusu olduğunda, bu yazı diline temel oluşturan İstanbul ağzı esas alınmakla birlikte T. Banguoğlu'nun *Dil Bahisleri* (1987) adlı kitabında işaret ettiği üzere İstanbul ağzı da tek bir ağız yapısına dayanmamaktadır. Bununla birlikte Türkiye Türkçesinin temel yapısına öncülük edecek niteliktedir.

Ses bilgisi konusunu işleyen eserler arasında, doğrudan doğruya kulak ve işitme yoluyla yahut da teknik aletler ile yapılan tespitlere dayanan çalışmalar olmakla birlikte her iki yöntemi kaynaştıran değerlendirmeler de vardır.

Avrupa'da ve Sovyet Rusya'da ses bilgisi ile ilgili çalışmalar, özellikle bu çalışmaların yoğunlaştığı XIX. yüzyıldan itibaren yalnız kulakla değil, aynı zamanda sesi bütün özellikleri ve ayrıntıları ile ortaya koyan ses makineleri ile de yapıldığı için bilimsel açıdan güvenilir değerlendirmelerdir. Gerek Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde gerek Sovyet Rusya'da üniversitelerde kurulan ses bilgisi ile ilgili bölümlerde ve çeşitli fonetik laboratuvarlarında dil seslerinin oluşması ile ilgili çok ayrıntılı bilgilere ulaşılmaktadır ve bilim adamları bu alandaki gelişmeleri daha da derinleştiren çalışmalar yapmaktadırlar. Teknolojik özellikleri de dikkate alan çalışmalar elbette önemlidir ve gereklidir. Ancak, kulak da doğal bir tespit cihazı olduğu ve sese ait değerlendirmelerde temel tespit özelliklerine sahip olduğuna göre bazı dilcilerimizin kulağa dayanarak yapılan dil bilgisi çalışmalarının bilimsel değerden yoksun olduğu yolundaki görüşleri eleştiriye muhtaçtır.

Türkiye'deki üniversitelerde şimdiye kadar fonetikle ilgili bölümlerin kurulmamış olması, bu açıdan önemli bir eksiklik ve bu alanda çalışanları çeşitli güçlüklerle karşılaştırmaktadır. Ancak, ülkemizde gerek yazı dilinde gerek ağız çalışmalarıyla ortaya konan eserlerde, teknik cihazların verdiği sonuçlar ile kulakla yapılan çalışma verilerinin karşılaştırılması, kulak yoluyla yapılan çalışmaların da bilimsel nitelik taşıdığı gerçeğini ortaya koymaktadır. Eğer bir araştırmacı yaptığı lehçe ve ağız çalışmalarında söz gelişi *a* ile kapalı *a* (*â*) ve yuvarlak *a* (*â*) arasındaki farkı kulak yolu ile de ayırt edebiliyorsa, bu yolda yapılan çalışmaların da bilimsel bir değere sahip olduğunu kabul etmek gereği vardır. Ancak, zaman zaman bu konuda yapılan değerlendirmelerde de üniversitelerimizin ilgili bölümlerinde fonetikle ilgili teknik kuruluş ve değerlendirmelere ağırlık vermek gereği kendini göstermektedir.

Türkiye'de fonetikle ilgili çalışmaların azlığı ve yetersizliğine rağmen bu alanda çok kıymetli çalışmalar da bulunmaktadır. Cumhuriyet'in ilanından sonra Türkçenin yapı ve işleyişi doğrultusunda ilk önemli adımlar atılmış ve Türkçenin ses bilgisini de ele alan eserler ortaya konmuştur. Bu konulardaki çalışmalarda özellikle de Tahsin Banguoğlu'nun katkıları büyüktür.

Banguoğlu, millî kültürün temel taşı niteliğindeki Türk diline ve onun yapısını sağlıklı ölçülerle ele alan dil bilgisi eğitimine ağırlık verilmesi gerektiğine inanıyordu. Bu konuda yazdığı *Türkçenin Grameri* (1974) adlı kitabında ve çeşitli makalelerden oluşan *Dil Bahisleri* (1987) adlı eserinde bu temel ilke

önemli bir yer tutuyordu. Millî Eğitim Bakanlığının direktifi ile hazırladığı ve tartışmaya açtığı ilk eser, ortaokul ve liselerdeki Türk dili ve dil bilgisi derslerine kılavuzluk edecek nitelikteki *Ana Hatlarla Türk Grameri*'dir (1940). Daha sonra bu temel kitaptaki çeşitli konuların genişletilmesiyle *Türkçenin Grameri*'ni ortaya koymuştur. Bu eserin I. bölümü de doğrudan doğruya ses bilgisini içine almaktadır.

Ses bilgisi alanındaki ilk çalışmalar arasında Necip Üçok'un *Genel Fonetik* (1951) ve Muzaffer Tansu'nun Fransa'daki laboratuvarlardan yararlanarak hazırladığı sınırlı bir deneme niteliğindeki *Durgun Genel Ses Bilgisi ve Türkçe* (1963) adlı eserleri önemli bir yer tutmaktadır. Bu değerli çalışmalara Nevin Selen'in Türkiye Türkçesinin vurgu ve ton yapısı konularında ses cihazları ile ayrıntılı olarak hazırladığı *Entonasyon Analizleri* (1973) adlı yayını; Ömer Demircan'ın *Türkçenin Ses Dizimi* (1996) adlı eseri ve Volkan Coşkun'un Almanya'nın Trier Üniversitesinin fonetik bölümündeki çalışmalarına dayanan *Türkçenin Ses Bilgisi* (2008) adlı kitabı da eklenebilir.

Ses, Sesin Özellikleri ve Oluşumu

Tabiattaki bütün sesler titreşim özelliği açısından düzenli ve düzensiz sesler olmak üzere başlıca iki farklı gruba ayrılır. Düzensiz sesler, eşyanın çıkardığı periyodik olmayan titreşimlere dayalı seslerdir. Bu nedenle bu nitelikteki sesler, fizik biliminin alanına girer ve araştırma konularını oluşturur. Bir de periyodik titreşimlere dayanan düzenli sesler vardır. Bu nitelikteki sesler ise insanın konuşma esnasında çıkardığı seslerdir. Konusu bakımından da dilin ses bilgisi alanına girer. Müzik aletlerinden çıkan sesler de düzenli sesler niteliğindedir.

Fizik açısından ses, havanın bir titreşim hareketidir. Ses veren her cisim titreşim yapabilir. Söz gelişi, müzik aletlerindeki teller, davulun gerilmiş derileri ve çınlama özelliğine sahip bir borunun içinde bulunan hava gibi.

Dilin temel dayanağı sestir. İnsan sesi temel niteliği açısından karın boşluğu ile göğüs boşluğu arasında bulunan diyaframın kasılarak akciğerleri havayla doldurması, bu hava akımının nefes borusundan geçerek ses tellerine ulaşması ve burun, dil, dudak, damak, çene ve dişten oluşan *boğumlama sisteminde* sesin şekillenmesiyle oluşan bir fizik olaydır.

Konuşma seslerinin oluşumunda hava akımını sese çeviren ses tellerinin önemli bir payı vardır. Ses tellerinden titreyerek ya da titremeyerek geçip ağza ulaşan hava, ağız boşluğunda yer alan diş, dudak, dil, damak, küçük dil gibi konuşma organlarının devreye girmesi ile dilin temelini oluşturan konuşma seslerini oluşturur.

Konuşma işleminde, insandaki başlıca ses üretme organları birbirleri ile ilişkili olarak çalışmakta ve akciğerlerden gelen havayı, nefes borusu yoluyla önce boğaza, oradan da ağza ileterek ağızdaki şekillenme ile sese ve konuşmaya dönüştürmektedir. Soluk alma yolu ile vücuda giren hava, önce akciğerlerde

depolanmakta, daha sonra da buradan yukarıya doğru uzanan bir hareketle ve nefes borusu yoluyla gırtlığa ulaşmaktadır. Yapısı bakımından birkaç kıkırdaktan oluşan gırtlak, kendisini oluşturan kaslar yardımı ile aşağı ve yukarı olmak üzere iki yönlü hareket etme özelliğine sahiptir. Gırtlakta yer alan kıkırdaklardan biri, gırtlığın üst tarafındaki *âdemelması* diye adlandırılan türüdür. Bu kıkırdak erkeklerin boğazında şekilce bir çıkıntı oluşturduğu için kolayca hissedilir. Nefes borusunun hemen üstünde ve gırtlığın alt sınırında da *halka kıkırdak* bulunmaktadır. Bu iki kıkırdağın arasına da *ibriksi kıkırdaklar* yerleşmiştir. Ayrıca gırtlığın içinde titreme özelliği ve ses üretme niteliği taşıyan *ses telleri* de yer almaktadır. Ses tellerinin biraz üstünde yer alan kıvrımlar ise *yalancı ses telleri* diye adlandırılan kıvrımlardır. Gırtlığın üst başında bulunan *gırtlak kapağı* nefes borusu ile yemek borusunu birbirinden ayıran bir görev yüklenmiştir. Bu kapak, yemek yerken nefes borusunu kapatır ve lokmaların yemek borusuna geçmesini sağlar.

Gırtlığın üst kısmında yer alan ve bir huni biçiminde olan *yutak*, üst taraftan gırtlak ve yemek borusuna bağlanmış bulunmaktadır. Ağızda arka damağın uzantısı niteliğindeki *küçük dil* ise ağız ve burun seslerinin oluşmasında akciğerlerden gelen havanın doğru biçimde şekillenmesini sağlayan bir görev yüklenmiştir, böylece ciğerlere geçmiş olan havanın diyaframdan ağza kadar uzanan şekillenmesi, ağızda sese ve konuşmaya dönüşerek dili oluşturmuştur. Sonuç olarak diyebiliriz ki böyle bir canlı cihazdan geçerek titreşim yoluyla sese dönüşen hava, ünlü ve ünsüz birleşimleri ile de konuşmaya ve dile dönüşerek sosyokültürel bir nitelik de kazanmış bulunmaktadır.

Kaynaklar

Banguoğlu, Tahsin, *Dil Bahisleri*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1987.

_____, *Türkçenin Grameri*, Baha Matbaası, İstanbul 1974.

_____, *Ana Hatlarla Türk Grameri*, Maarif Vekâleti Yayınları, İstanbul 1940.

Üçok, Necip, *Genel Fonetik*, İbrahim Horoz Matbaası, İstanbul 1951.

Coşkun, M. Volkan, *Türkçenin Ses Bilgisi*, 2. bs., IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010.

Demircan, Ömer, *Türkçenin Ses Dizimi*, Der Yayınları, İstanbul 1996.

Tansu, Muzaffer, *Durgun Genel Ses Bilgisi ve Türkçe*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1963.

Selen, Nevin, *Entonasyon Analizleri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1973.

Veyselli, Fahrettin, *Azerbaycan Türkçesi Fonetigi*, Çev.: M. Musaoğlu, Kültür Ajans Yayınları, Ankara 2008.